

ETŰDÖK AZ ÁRTATLANOKÉRT

Történetek bukkantak fel bennem abból az emlékezetből, amely koromnál fogva sem lehet az enyém. Mondhatnám, hogy kölcsönemlékek, amelyek jó ideje – egyik-másik gyermekkorom óta – már úgy élnek bennem, mintha valóban az enyémek lennének. Történetek, amelyek közül szelíden keveredik a valóság és a képzelet, de mindegyiket a személyes igazság szülte. Talán azért simulnak egymáshoz, mert határait nekünk, földi halandóknak nehéz lenne tisztán eldönteni. Újragondolva ezeket a törékeny sorsokat, újraolvassa a hozzájuk kapcsolódó több tucat dokumentumot, Máraival tudom csak elmondani, hogy milyen különös élmény is a láthatár: „A domboldalon állok, és a világot nézem. Egy felhőt látok, alatta a jegenyefákat. Csönd van. Most egy madár száll föl. Utána nézek, amíg látom. Most már nem látok semmit, csak a felhőt. De egy pillanatra, a felhő és a jegenyék között, úgy érzem, mintha megértettem volna valamit.” Mi más ez, ha nem az igazság térből és időből, hacsak egy pillanatra is, de élénk villanó fényes-tiszta szilánkjá, amellyel szemlélődésünk közben olykor megörvendeztet bennünket a Mindenható. Vagy talán ilyenkor éppen vele találkozhatunk?

MAGÁNTÖRTÉNELMEK, GYŐR – MOSONMAGYARÓVÁR 1956

(Eredeti dokumentumok és az áldozatok hozzátartozóinak visszaemlékezései alapján)

„Magyarország a magyaroké!”

Az ötvenhatos, győri események egyik szinte elfeledett alakja **Bácsi Sándor**. A hívei által szeretett, a politikai és az egyházi hatalom által méltatlanul margón kívülre kényszerített evangélikus lelkész neve gyakran kimarad a történeteket feldolgozó krónikákból, pedig a forradalom ihlette versének refrénjét tömeg visszhangozta 1956. október 25-én a győri városháza előtt. Kálváriája és méltatlan megaláztatása akkor és ott, a patinás épület erkélyén kezdődött.

A forradalom bukása után a világi és az egyházi hatalom köreiből sokan szerették volna, ha őszinte hazafias és kemény szovjetellenes megnyilvánulásaiért, vagy ahogy később egy végzésben fogalmaztak, „reakciós magatartásáért” felfüggesztik állásából, sőt, börtönnel is büntették volna rendíthetetlen helytállásáért. Ebből az egyik sikerült, de ne menjünk a dolgok elébe! Hogy mi történt a mindent meghatározó napon, arról lánya, Bácsi Magda mesélt nővére, néhai Csapóné Bácsi Irén papírra vetett visszaemlékezése alapján.

„Édesapánkat ötvenhat nyarán választották meg a győriek papjukká. Szüleim alig rendezkedtek be új állomáshelyükön, amikor jött a forradalom. Október huszonötödikén, sokakkal együtt édesapám is ott állt a győri városháza erkélyén. *Földes Gábor* színész-rendező, akit később kivégeztek, elmondta apám alkalmi versét, amelyet előtte való este írt, s a refrénje így hangzott: »*Izent a szó, / Édesanyátoké: / Magyarország a magyaroké!*« A családi elbeszélések szerint utána édesapa beszédében erős szavakkal követelte, hogy az oroszok vonuljanak ki mielőbb hazánkba. November negyedikén, a »bevonulás« napján kétségbeesett kiáltványt írt arról, hogy az orosz csizma ismét hazánkra taposott. Ezt a szöveget egy osztrák úrral nyugatra küldte, azzal a kéréssel, hogy jutassa el a Szabad Európa Rádióhoz. Ismerősöktől tudjuk, hogy évekkal később, a forradalom évfordulóján még hallottak részleteket ebből a kiáltványból a Szabad Európa

emlékadásában. Többek között ez lett az egyik bűne, amely miatt számon kérték a forradalom leverése után. Hetekig nem tudunk édesapámról semmit, amikor aztán kiderült: a rendőrségi fogdában tartották. Ahogy elmesélte: a börtönből egy fegyveres őr kísérte a hivatali szobába, s az ismert forgatókönyv szerint egy ávos tiszt üres papírt és írószert tett elé, felszólítva, hogy írja le az önéletrajzát. Elvitte, majd nemsokára visszajött és közölte: »Ebből valami fontos kimaradt!« Édesapám részletesebben írt, majd ismét visszatért a tiszt az előbbi mondattal, s harmadszor is, mire apám távozta után így szólt a rá vigyázó fegyveres őrhöz: »Nem írok több önéletrajzot, ott a kezében a pisztoly, löjjön le!« Erre a fiatal katona elsírta magát, s azt mondta: »Nagytiszteletű úr! Én éppen olyan jó magyar vagyok, mint maga! Kérem, nagyon kérem, hozzon fel valamit a mentségére!« Ekkor apámnak eszébe jutott egy katonakori eset, amikor Kocson szállásolták be őket, s az ottani házigazdájuk segítségével megmentette azoknak az ott élő orosz hadifoglyoknak az életét, akikről az egyik leittasodott tisztől megtudta, hogy mielőtt a magyar-német csoport tovább vonul, lelövik őket. Ezt a történetet írta még hozzá az életrajzához. Alig pergett le benne ez az eset, néhány óra múlva egy idősebb paraszt bácsit kísérték a kihallgatósobába. Ráismert, ő volt az egykori házigazda, akivel megmentettek kilenc hadifoglyot a halálból. Szembesítették apámmal, s vele is elmondatták a történetet. Szórol szóra úgy hangzott, ahogy az önéletrajzban szerepelt. Így került el apám a büntetést, amely akár kötél is lehetett volna.

A másik oldalról is beszélnünk kell, hiszen nemcsak a világi hatalom üldözte édesapámat, hanem az egyházi is. Dezséry László egykori, evangélikus püspöknek, aki akkor már a rádió munkatársa volt, nem volt inyére, hogy apám »másként gondolkodó« volt, ráadásul alkalmanként vehemensen felszólította a kollaboráns, egyházi vezetést a lemondásra. Mindezeknek az lett a következménye, hogy

Mosonmagyaróvár, a munkásokból és diákokból álló tömeg zászlókkal, énekelve vonul végig a város utcáin. A felvételeket Simon József kanonok készítette

ötvennyolcban a győr-soproni egyházmegye esperese által aláírt végzés szerint – amelyet, ahogy később bűnbánóan elmondta apámnak, püspöki »parancsra« tette – azonnali hatállyal felfüggesztették hivatalából. Hogy mi jött ezután, arról édesapám egy nyolcvankilencben írt levelében így emlékezett: »Sem egyházi fizetést, sem állami kongruát nem kaphattam. Négy gyermekünk közül kettő még kiskorú volt. Mivel megbélyegzett voltam, nem válogathattam az állások között. A győri kórház vett fel takarítói minőségben. Ez idő alatt sem állami, sem egyházi bíróság nem ítélkezett felettem, csak ígéretet és komoly biztatást kaptam egyházi tisztséget viselő barátaimtól, hogy visszahelyeznek állásomba. Ez nem történt meg, többek között azért sem, mert olyan nyilatkozatot kellett volna írnom az Evangélikus Életbe, amelyet nem tudtam vállalni.« Egy jellemző eset az ötvenhat utáni diktatúra cinikus koreográfiájára és módszertanára. Egyik sétája során elhaladt mellette egy szülőfalujából, Lovászpatonáról ismert fiatalember, aki mellesleg zöld ávos volt, s megállás nélkül odavetette: »Álljon meg a legközelebbi kirakatnál!« Apám úgy tett, miközben elmélyülten nézegette az antikvárium üveg mögötti kínálatát a Kazinczy utcában, a fiatalember megállás nélkül odasúgta: »Nézzék meg otthon az utóbbi időben kölcsönből visszakapott könyveiket!« Hazament, s elsőként az asztalán levő – pontosan tudta, hogy egyik paptársa hozta vissza – verseskötetet nyitotta fel, amelyből egy Széllásról szóló vers gépirata hullott ki a lapok közül. De édesanyámmal a többi kötetet is átnézték. Vagyis az a bizonyos lap egy előre megkomponált forgatókönyvben a bizonyíték lett volna: a házkutatás során »megtalálják« és »leleplezik« apámat. Megjegyzem, hogy a házkutatás nem maradt el, éjszaka törtek ránk, de az ávosoknak nem sikerült teljesíteniük a megbízatást. A méltatlan helyzetben, hogy a megélhetést lehetővé tegye, mérnökök asszisztensként cipelte a műszereiket, illetve hegedűjavítással és hangszerbecsléssel foglalkozott. Gyermekai, unokái, dédunokája és természetesen rendíthetetlen hite mellett életét szebbé és színesebbé tette az a levelezés, amelyet a kor jelesei-vel – köztük Fekete Istvánnal, László Gyulával, Keresztury Dezsővel és Csoóri Sándorral – folytatott. Amikor már sokat gyengélkedett, érezte, hogy nincs sok ideje hátra, kérte az akkori igazgatólelkészt, hogy hadd búcsúzzon el a gyülekezettől, de nem engedték meg neki. A sors iróniája, hogy rehabilitációját – amelyről Nagy Gyula püspök értesítette nyolcvankilenc karácsonya előtt a családot – már nem érthette meg: nyolcvanhét éves korában álmában érte a halál.”

Soha, sehol, senkinek

A következő, rövidke etüdöt egy, az íróasztalomon heverő igazolvány juttatta eszembe, amelyik olykor-olykor előbukkan a jegyzetek alól, hogy szembenézhesünk egymással. Előbukkan az a fóliával fedett, fényképes, sorszámos (2121), egyszerű papír, amely a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt. jóvoltából az 1947–1948-as tanévben „tanulóheti-jegy váltására” jogosítja fel **Varga Gábort**. Azt a szelíd arcú, szavait és cselekedeteit mindenkor a lelkiismeret mértékéhez, édesanyja szeretetéhez igazító húszéves fiatalembert, aki majd ötvenhat őszén Sopronban orvosként bekötözi az orvul meglőtt, nyugatra készülő barátja sebeit. Alig pár nap múlva elviszik; a saját felesége jelentette fel. Mert mindenki szem volt a láncban. Amikor évekkel később amnesztiával szabadult, nemcsak a hideg Duna felett, a kínokban szerzett benuást hozta ki magával a váci fegyház kapuján, hanem a szívébe némult emlékeket is. A nehéz éjszakák és nappalok befelé sajgó sebeit, amelyekről később sem beszélt: soha, sehol, senkinek.

A kiválasztott

Esténként az ablaknál állt. Nem kapcsolt villanyt, csak figyelte a tompa fényvel beterített utat. Megrezzent az érkező busz zajára, az éjszakai vonat zakatolásától is azt remélte, hátha. Hátha azzal jön haza Ödön. Pedig tudta, hogy nincs, meghalt, megölték. Ezerszer átolvasta a leveleket, amelyekkel fia igazáért indult el ötvenhat novemberében. Akár a megnémult zuhatag, úgy peregték emlékezetében a sorok, s egyre job-

ban betemették a korábban tiszta tekintet: „Hivatkozással a Miniszter Tanács Elnökségéhez folyó évi márc. 23-án 75. sz. ajánlott levélben tett panaszbeadványomra tisztelettel jelentem, hogy H. F. győri rendőr, ménfőcsanakai lakos – aki kiskorú fiamat múlt év okt. 25-én Győrött, a csendes felvonulás alkalmával agyonlőtte – elleni szándékos emberölés büntügyi vizsgálat úgy a győri katonai ügyészség 753/1-1957, valamint fellebbezés folytatása a budapesti katonai főügyészség Bf. VI. 303/1957. sz. határozata értelmében befejezést nyert. A határozatok szerint a rendőri szervek fegyverüket a védtelen tömeg ellen jogosan használták, azonban azt, hogy fiam ez alkalommal fejtett-e ki valamely cselekményt, megállapítani nem sikerült. Ezek szerint nyilvánvaló tehát, hogy fiam a felvonuláson barátai oldalán, csak mint csendes szemlélő vett részt és nem vett részt semmiféle aktív cselekményben. Alulírott, mint apa, egyetlen kiskorú 17 éves fiúgyermekemnek büntetlenül az utcán történt legyilkolása miatt, annak teljes rehabilitálása, alulírt teljes kártalanítása, valamint H. F. győri rendőrnek szándékos emberölés büntetésében a törvény teljes szigora szerinti megbüntetése végett tisztelettel kérem a Miniszter Tanács Elnökségét, hogy ezen ügyben tett panaszbeadványomat, azt újabb vizsgálat elrendelése végett a legfelsőbb bírósághoz továbbítani szíveskedjék.”

Gyakran felzokogott, amikor az esti imádság után a fiú fényképét nézegette. A könnyek közt alig látta Ödön szálmagas atlétatemetét,

aki bolondos gyermekcsínyeken kívül soha nem tett rosszat senkinek. Eszébe jutott az is, hogy annak idején a kiskamasz miként lelkendezett: ha nyer a totón, a könnyen jött pénz Istennek áldozza; felépíteti belőle a ménfői templomot. Előjött ilyenkor a lélek titkos zugaiból, a kín miatt egymást feszítő emlékedőkből minden; az utolsó nap, '56 október 25-e is.

Halász Ödön néhány társával munkából jövet kíváncsian figyelt a városháza előtt hullámzó sokadalmat. Odasétáltak, hogy megtudják: mi történik, miért tüntetnek? Talán végre szólni mernek, hogy elég a nyomorból. A fiú tudta, hogy nem csak az ő családja nyomorog, hogy a felszabadítók sokakat megfosztottak mindenüktől, az ő rokonai közül is voltak kitelepítettek, hogy apja napszámos főreal-érettségivel, az anyja a krómózúzem egészségi ártalmait szenvedte. Megélte Budapesten a háborút, két hónapot éhezve a légópincében, finom volt az orosz katonák kondérijából a gulyás, később az éhező, budapesti gyermekekkel részt vett üdültetésben Hódmezővásárhelyen. Látott ő halott német kiskatonákat vérbe fagyva. De akkor nem gondolt arra, hogy ez is háború, s itt is vérbe lehet fagygni, mert vérbe fojtják a tüntetést. Ödön csak ment a tömeggel, a sétány obeliskjén levő vörös csillag leverésében részt vett, barátai mondták, hogy ő vette le, hiszen atléta volt, Toldi. A börtön kerítésén állva érte a célzott lövés. A nyaki verőér vérpatakjával elfolyt a szép, fiatal élete. Feküdt a szép szál ifjú

A hozzátartozók
a sortűz áldozatai között
családtagjaikat keresik,
Simon József kanonok felvétele

Golgota,
Rieger Tibor
szobrászművész
alkotása

a ravatalon, gyönyörű, melegbársony szeméből a kicsorduló könnyet a hosszú, fekete szempillák nem takarták el. A félig nyitott szájából a fogak gyöngysora egy új, megismert világra mosolygott, ahová csak a kiválasztottak léphetnek be.

Halász István tudta, hogy miatta vált pokollá a család élete, hogy pár évvel Ödön fiúk halála után miatta váltak el. Számára '56 október 25-én megszűnt a valóság, megszűntek a köznapi gondok, megszűnt a földi felelősség minden terhe. Akkor és ott kilépett a hétfőkből, keddekből, péntekből, nem volt már számára vasárnap sem, bőre nem érzekelte többé az esőt és a havat, nem volt már fontos a föld, a víz, a levegő, a meleg és a hideg, elveszítette az ízeket is, nem érzett már semmit, mert azon a napon szívére fagyott az idő, lelkére szakadt a halál, s a történelem vállára döntött egy szálkától gyötrelmes keresztet. Attól a naptól a meggyalázott életáldozat igazának szentelt magából minden erőt. Minden este újra meg újra sorba szedte az iratokat, némelyikbe beleolvasott. Fejét rázva egy halk szusszanással elmosolyintotta magát: „Bűncselekmény, izgatás az igazság?” Eszébe jutottak az álmiai, amikor Ödön megjelent, és szelíden megérintette a vállát, s halkan arra kérte: szerezzon számára elégtételt! Ez a belső hang készítette újra meg újra a papír fölé, ez a hang vette el tőle a maradék világot is. A békeséget. Ez a hang fogalmazta a leveleket. Esténként, éjszakánként ez a hang szorította rettenetes erővel a falhoz, morzsolta zavaros szótöredékek imádságait. Ezt a hangot hallotta akkor is, amikor szakadt szívére zuhant az első „ütés”. Az ablaktól az íróasztalig örökkévalóságnak tetszett a pár lépésnyi út. Érezte, amint fogy körülötte a levegő, amint lelassul, megáll a világ. Érezte, ahogy belül egy addig ismeretlen hang számolni kezdi az egyre fáradtabb szív dobbanásait. Kívülről már nem hallott semmit, eltűntek a színek is, megfeketedett a kép, aztán a nyomasztó sötétben testét veszítette el, s hirtelen a fénybe zuhant. Reggel találtak rá: egyik kezében Ödön fényképe, a másikban egy kockás cetlit szorongatott. Egy tépett szélű papírdarabot, rajta szálkás betűkkel: „mert: az én nevemben sokkal nagyobb dolgokat is fogtok cselekedni, mint én cselekedtem. Az, hogy a Hatalmaknak ki vagyok szolgáltatva, nem elég, meg is kell őket ragadnom. Nem elég a világot átélni, újra is kell teremteni. Az isteni lét az ember számára nemcsak nyílt, hanem mindig újra meg kell nyitni. S amit fizetnem kell érte, nem kevés, én magam vagyok az: áldozatnak kell lennem. De nem elég belepusztulnom, az áldozat is kevés: a szó erejével ki kell nyitnom az emberfölköt.”

Esküvő helyett temetés

Sokat mesélt a nővéréről, akit Halász Ödönrel együtt a győri börtönben lőttek le. Véres blúzának és kosztümkabátjának a történetét akkor „ajándékozta” nekem, amikor Székely Sándorné Máté Gizella a két, becses relikviát a múzeumnak adományozta.

„Ötven évig őriztük azt a csomagot, amelyet annak idején a győri köztemető halottas házában vettek át: gyűrt papírban Marika ruháit, egy golyó lyuggatta blúzt és egy könnyű, kis kosztümkabátot, amelyet a végzetes napon viselt. Őriztük volna még tovább is, de úgy gondolom, hogy a múzeumban méltó helyre került. A sors különös koreográfiája volt annak idején, hogy testvérem esküvője azon a napon lett volna, amikor eltemettük. Így abban a menyasszonyi ruhában feküdt a ravatalon, amelyben az oltár elé állt volna. Gyönyörű piros, életteli volt az arca, hirtelen halt meg a lövéstől, így nem szállt ki ereiből a vér. A mellénél a fehér ruhán rózsaszín folt jelezte a golyó helyét. Amikor a koporsóban feküdt, oda rózsát tettünk. Eredetileg a győri köztemetőben ásták ki a három mártír – *Halász Ödön, Szabó Béla és nővérem, Máté Mária* – sírját, de a közelben levő szovjet laktanya miatt a temetésre felkért pap figyelmeztetett, hogy a nagy tömeg hátha felingerli a katonákat, s esetleg a gyászolóba lőnek. Így a szertartás reggelén az újvárosi temetőben ásták ki az új sírokat. Annyian voltak a temetésen, hogy a kerítésen kívül, a vasút oldalán is álltak emberek. Később Lányi János kanonok ezért a bátor szolgálatért, hogy eltemette halottainkat, hét évet kapott, a börtönből tüdőgyulladással és sorsán bélyeggel szabadult. Azt mondanom sem kell, hogy édesanyám, másik testvérem és magam sem kerülhettük el a letartóztatást és az évekig tartó zaklatást. Felejteni nem tudok, megbocsátani talán, de köszönöm azoknak az együtt érző újvárosiaknak, akik a megfélemlítés ellenére mindig vittek nővérem sírjára friss virágot.”

A pufajkások halálra verték

Németh István Hegyeshalom egykori főjegyzőjeként köztisztviselőként álló ember volt, ezért 1956. október végén felkérték, hogy ismét álljon a falu élére. Hosszú vívódás után elfogadta, bár felesége könyörgött, hogy ne tegye, mert bajt sejt, rosszat érez. Amikor 1956. november elején az országot megszállták az oroszok, Németh István elhagyta a községhezát, s visszament az állami gazdaságba, ahol előtte dolgozott. Néhány, békésnek látszó hónap után, 1957. március 17-én éjjel pufajkások jelentek meg náluk. Németh Istvánt elhurcolták. Pár nap múlva megtörténhetett elő, de szerettei hiába kérdezték, nem mondott semmit. Életük ismét a régi kerékvágásban ment tovább, míg váratlanul, április 30-án, szintén éjszaka, újra megjelentek a pufajkások, s elvitték a férfit. Családja reménykedett, hogy pár nap múlva majd ismét hazaengedik. Hiába. Felesége futott mindenhová, a karhatalomhoz és a rendőrséghez, hogy valamit megtudjon. Eredménytelenül. Végül Győrött összetalálkozott egy hegyeshalmi rendőrrel, aki elmondta, hogy látta a férjét, amikor egy katonai mentőből kiemelték a győri honvédkórházban. Mint kiderült, Németh Istvánt a pufajkások szabályszerűen agyonverték, az így kapott sérüléseibe egy nap múlva bele is halt. Fia, Csaba erről így emlékezett: „A kórházban én láttam édesapámat. Egy tenyérnyi ép felület sem volt a testén. A fejétől a sarkáig fekete, kék véraláfutások borították. Nagy huzavonával kaptuk meg a holttestét azzal, hogy titokban temethetjük el, s csak a hozzátartozók lehetnek ott a temetésén. Hazahozatni sem engedték, így Győrben nyugszik. A megtorlás évtizedeit megaláztatásokkal, de túlélte. Édesapám emlékét nyolc éve márványtábla őrzi a hegyeshalmi község háza falán, amelyet minden évben megkoszorúznak a forradalom ünnepén.”

Szertanú fényképezőgéppel

Simon József kanonok '56. április közepén került Győrből Mosonmagyaróvárra. Büntetésként helyezték oda, mivel néhány társával megtagadta, hogy részt vegyen az úgynevezett békepapi gyűlésen. Így a papnevelő prefektusa néhány nap múlva a Lajta-parti város egyik káplánja lett.

Simon József kanonok a temetés
fájdalmas pillanatait is megörökítette

lenc évesen maradt özvegyen. A történetekről írt emlékezéséből kiderül, hogy a férje október 26-án kora reggel biciklivel ment Óvárra. Ugyan szabadságon volt, de a fizetéséért kerekedett be a városba. Valahogy odakeveredett a tömegbe, a határőr, vagy a helyi szóhasználat szerint az „ávós” laktanyához. A hátán kapta a lövést; a felesége leírása szerint akkora volt a seb, hogy egy svájci sapkával és egy trikóval tudták betömni, így próbálták elállítani a vérzést. Emiatt valószínűsíthető, hogy dum-dum golyóval ölték meg, az szakít a testből ekkorát. A temetéséről az özvegy leírta, hogy a vidéki áldozatokat a mosoni temető halottasházába szállították. Megtalálta a férjét, de csak másnap hozhatták haza, mivel nem készültek el a koporsók, amelyeket az óvári tanács adott. Egyforma volt mind a százhét: ezüstszínű, s a fedelet piros-fehér-zöldre festették, mintha nemzeti színű zászlóval lettek volna letakarva. Mindegyiken szerepelt az elhunyt neve. Október 28-án egyenesen a halászi temető ravatalozójába vitték Sipos Gyulát. A délutáni temetési szertartás előtt jöttek a barátai, vállukra vették a Szent Mihály lovát,

„Október 23-dika után eljutottak hozzánk a pesti forradalom hírei. Arról is tudomásunk volt, hogy Mosonmagyaróváron is szerveznek tüntetést. Káplántársammal, Füredi Józseffel elmentünk, hogy megnézzük a felvonulókat. Magammal vittem a fényképezőgépet is. Az üzemek, a gyárak munkásai, az iskolások mosolygós arccal, békésen, kezükben zászlókkal és táblákkal vonultak az utcán. Az első tekeres filmet róluk készítettem. Azokról a pillanatokról, amikor az egyik épületről leszedték a vörös csillagot, leszerelték a kommunista címeres táblákat. A másik képen egy fiatalember szaval az ott álló busz tetején, aztán amikor az új kórházzal szemben felállított negyvennyolcas emlékműnél kettévált a tömeg, mi a Moson felé igyekvőkkel mentünk tovább. Hamarosan elhangzott az első lövés. Aztán a sorozatok. Gondoltuk, hogy nagy baj van, rögtön visszafordultunk társammal. Útközben a kórház előtt láttuk a teherautókról leszedett sebesülteket, halottakat. A plébániára szaladtunk szent kenetért. Mire visszaértünk, a kórház folyosóján már vérben úszott minden. Nem volt kötszer, nem volt hely a műtőben. Erre nem lehetett felkészülni. A sebesültek között megpillantottam az egyik ismerősömet. Rengeteg vért vesztett. Szóltam az orvosnak, hogy segítsenek rajta, de már késő volt, hamarosan meghalt szegény.”

Az atya ma is őrzi azt a papírlapot, amelyre akkor és ott rövid feljegyzéseket készített. Azoknak a sebesülteknek és halottaknak a nevét, adatait és sérüléseit írta fel, akiket a kórházban látott. A megsárgult cetlin olyanok is szerepelnek, akik kimaradtak a közzétett hivatalos névsorból, nem szerepelnek az emléktáblán sem.

„A temetésen is fényképeztem. Három tekeres film készült, amelyeket azonnal és magam hívtam elő. Rejtegettem hosszú évtizedekig, rajtam kívül senki sem tudott róla. Sajnos, egyet nem találok, de remélem, hogy előbb-utóbb előkerül az is. Azon vannak a kórházfolyosón és az épületen kívül kiterített halottak. Őket őrzi az a film... Döbbenetes, hogy milyen bénító tud lenni az emberi gonoszság, egészen addig nem beszéltem ezekről a negatívokról senkinek, amíg az oroszok kilencvenegyben ki nem vonultak az országból” – mondta el-elcsukló hangon az atya, majd megmutatta emlékőrző kincseit. A sokáig titkolt fotókon megelevenedik a múlt, a hatvan évvel ezelőtti Mosonmagyaróvár. A Lenin úton vonuló tömeg, a fényképezőgépbe mosolygó fiatalok. A lelkes szónok az első világháborús emlékmű előtt. Aztán a másik tekeres képein a temetés fájdalmas pillanatai, a megtört tekintetű, egymásba kapaszkodott hozzátartozók, a koporsók komor sora. Egy eddig ismeretlen képes töredék a város történetének leggyászosabb napjairól.

Százhét ezüstkoporsó

A mosonmagyaróvári sortűznek két halászi áldozata is volt. Egy húsz- és egy harminchat éves férfi. Az előbbi ifjú házas, az utóbbi négygyermekes édesapa. Mindketten gyári munkások voltak. A húszéves **Sipos Gyula** a timföldgyárban, míg a harminchat éves **Szuhányi József** a lengyárban dolgozott. Sipos Gyula fiatal házas volt, felesége tizenki-

ügy vitték a koporsót a templom elé. Ott búcsúztatták, az egész falu jelen volt. A felesége, amikor a sírgödörbe engedték a koporsót, „az átélt izgalmak, a kettétört életük” miatt elveszítette az eszméletét.

A másik forradalmi áldozat, Szuhányi József négy gyermek édesapja volt. A sortűzkor ugyan hasra vágódott, de a gerincén mégis találat érte. Lebénult. Pár hónappal később a győri kórházban halt meg 1957 márciusában. Őt már olyan időben temették, amikor a félelem, az óvatosság munkált az emberekben. Hogy milyen ember volt, arról mi sem tanúskodik jobban, mint az a vers, amelyet sírkövére vésettek szerettei: „Szeretett férj volt / és jó édesapa, / bánatos családjának / most őrangyala.” A két, ötvenhatos mártír egymás mellett nyugszik a halászi temetőben.

Szív mellé szívet

Remegő kézzel szorította a hegedűt. A napok óta érkező könnyes-kinnal teli hírek ellenére sem mondhatott nemet, hisz vőlegénye, aki

verseivel és szelíden vigasztaló szavakkal próbálta oldani, messzire hessegetni félelmét, az esti búcsúzás előtt kedves nótáját kérte a húrokra: „Hullámzik a búzatenger, / de kevés a boldog ember.” Pedig ők boldogok voltak. *Pászly Mária* és *Laczkovits Dezső* ötvenhárom nyarán csodát kaptak Istentől: átsétáltak egymás szívében, egymásba épültek, ha nem is mindenkor egymás mellett, de mindig együtt teltek a napjaik, s lelkük a legtöbb ember számára szinte ismeretlen, tiszta szenvedéllyel ölekezett. '56 október 25-én este, amikor elhallgatott a hegedűszó, imádkoztak, majd megbeszélték, hogy a másnap déli vonattal almaszüretre mennek Mosonmagyaróvárról Csornára. Mária azon az éjjelen különösen nyugtalanul aludt. Rémes álmok gyötörték: romba dőlt házak közt menekült, közben lövések ropogtak mindenütt. Aztán hirtelen csend támadt, s ahogy az égre nézett, a felhős távolban egy lebegő angyal sziluettjét pillantotta meg. A kép egyre közeledett, majd egy sóhajnyi sötét után Dezső Isten tenyeréből szelíden mosolygós arcával találkozott a tekintete. Lassan, betűzve tudta csak leolvasni

Temetés
Mosonmagyaróváron
a sortűz után

kedvese szavait: „Máriám, nagyon szeretlek, te is szeretsz engem?” Mielőtt válaszolhatott volna, eltűnt az álom. Másnap izzadtan, csatagos hálóingben, az ablakot ostromló, szélhozta zajra, lelkes éneklésre, a Himnuszra ébredt. Gyorsan felöltözött, s rohant a belváros felé. Dezsőt kereste. A járásbírótság előtt a tömegben pillantotta meg: kerékpárral jött, magyar zászló a kezében, utána végtelen embersereg.

„Ez az én élő múltam töredéke!”. Mária könnyes szemmel írta le 1992. február 29-én az utolsó sorokat, majd egy Istennek címzett, hosszú sóhaj után újraolvasta a kéziratot: „A laktanyától körülbelül ötven méterre állt egy katona, fegyver a kezében, s rákiáltott a tömegre: »Állj!« A tömeg megállt. A szervező odakiáltotta: »Az a kérésünk, hogy a laktanyáról a csillagot távolítsátok el!« Válasz nem érkezett. Annyit láttam, hogy a katona felemelte a kezét, s a levegőbe lőtt. Erre elindult a pokol. Megkezdődött a sortűz a fegyvertelen, fiatal tömegre. Dezső elkiáltotta magát: »Hasaljatok!« Mindenki lehasalt a közelünkben. Hangosan imádkozva. »Most segíts meg, Mária!« Dezsővel együtt kúszunk. Hogy mennyi ideig tartott, nem tudtam rögzíteni. Oldalra néztem. Dezső nincs mellettem. Tovább én sem kúsztam, vártam, hogy a sortüzet mikor szüntetik meg. Kézigránátok robbanása is hallatszott, s nagy jajveszékélés, halálhörgés. Megszűnt a fegyverropogás. Felugrottam. Négy méterre lemaradt tőlem Dezső. Odarohantam, s láttam, hogy halálsápadt. Megsebesült! Mint egy eszeveszett, rohantam át a téren a sebesültek között bukdácsolva. Húsz méterre tőlem egy katona állt, segítséget kérve rohantam felé. Rám ordított: »Ne közeledjen, mert lelövöm!« »Lőj csak – mondtam –, a sebesülteken segíts!« Ahogy ezt kimondtam, ott volt két teherautó, tele kiskatonával. Ott a téren civil ruhás ember nem volt, aki tudott, elmenekült. Én rohagáltam csak. Két kiskatona kezét megfogtam, hogy tegyék fel a vőlegényemet a teherkocsira. Feltették. Én is felszálltam, a kocsni elindult a kórházba. Sok sebesült már ott a helyszínen meghalt. Az úton beszélgetve meg néztem, hol van a seb. Vér nem volt. Dezső mutatta, hogy a combján lőtték meg. Én is halálsápadtan ott kuporogtam mellette. Dezső szeme csukva volt. Arcáról leolvastam, hogy nagy fájdalmai vannak.

Hozták a vért. Az orvos megnézte a vőlegényemet. Felhasította a nadragját. Bal combján ment be a golyó, s a másik oldalon a medencét végigszelve a vese tájékán volt egy dudor, a golyó a testből nem távozott. Az orvos félrehívott. »Mindent összeroncolt a hasban, belső vérzés.« Felkapcsolták a vért. Folydogált. Láttam, hogy halálos lövést kapott. Odatérdeltem mellé, megfogtam a kezét, s mondtam: »Dezsőm! Indítsuk a tökéletes bánatot!« Együtt elmondtuk az imát. Utána rám nézett. »Máriám, nagyon szeretlek, te is szeretsz engem?« Reszketve válaszoltam: »Igen, szeretlek, nem hagylak el.« Ennél a jelenetnél két ápolónő is jelen volt. Felnézett a vérre: »Jöjjön a vér! Már alig látlak, már csak a körvonalaidat látom.« Suttogva mondta: »Szeretlek.« Ezek voltak az utolsó szavai. Egy halk horkanás, s az élet kialudt. Megszűnt dobogni a szív. Ezekben a percekben szívembe zárt szavaival a felesége lettem. Ő már az Úr trónusa előtt volt, s én felküldtem hozzá, szívem mellé a szívemet.” ♦♦

Visszaszámlálás

(Apámnak, odaáttra ajánlva)

Az iskolabusz éppen akkor fordult a nádorvárosi híd feljárdójára, amikor a tömeg a győri városháza híd fölé magasló, neobarokk tornyáról a vörös csillagot leverte. Még hallottam az aláhulló fém csörömpölését, s a morajló tömegből a kiáltózt is: – Menjünk a börtönhöz! Szabadítsuk ki a foglyokat! – A sofőr nagyon sietett velünk hazafelé. Én elsős gimnazista voltam azokban a napokban, 1956 októberében.

A szüleim fellelegeztek, amikor a busz megérkezett, hiszen hallották a híreket a rádióból. És ezután, egészen november közepéig, egyáltalán nem mentünk iskolába. Bezin, egy Győrhöz közeli faluban, amelynek apám, Sággy Jenő volt az evangélikus lelkésze, töltöttem a forradalom napjait, ahova a harcokról inkább csak a hírek futottak be. Pedig az indulatok itt is a forrponton voltak, hiszen az erőszakos kolhozosítás, a „tagosítás” erőltetése (földek visszatagosítása) itt is megtette a magáét. És hogy akkor mindez nem torkollott indulatos-véres eseményekbe, az éppen apámnak volt köszönhető.

Másnap küldöttség jött apámhoz, hogy legyen rész a falu felvonulásán, a forradalom melletti demonstráción, s engedje meg, hogy Ildikó lánya elszavalja a Talpra magyar!-t. (Még nyolcadikos voltam, amikor fél évvel korábban, 1956 tavaszán a bezi általános iskola ügybuzgó, ifjú tanítója benevezett egy középiskolai szavalóversenyre, ahol a „felnöttek” mezőnyében *Petőfi: A király esküje* című, drámai erejű versével indultam. A nagy ívű költemény Hunyadi László lefejezéséről szól, s még ma is eltűnődöm azon, hogy nyilvános rendezvényen elmondhatam, sőt, mindegyik fordulóját meg is nyertem vele. Emlékszem, amikor Csornán, a zsűfólásig telt színházteremben lángoló arccal befejeztem a verset: *Mért nem éltem akkor! Mért nem voltam ottan! Kiáltottam von a gyáva bámulókra veszett fájaldalmamban: Föl, ha istened van, föl magyar nép, és e gaz királyt legottan, fojtsuk az ártatlan áldozat véérébe!* Döbbsent csend támadt, majd olyan, tomboló tapsvihár tört ki, amilyent azóta se hallottam. A tanítóm megragadta a karomat: – Rohannunk kell, lekéssük a vonatot! – És már az utcán futottunk az állomás felé. A

Sággy Jenő evangélikus lelkész a letartóztatása idején

csornai igazgató azonban szaladt utánunk, s vissza kellett mennünk a közönség követelésére. Győrrött, a megyei döntőn a színpad kulisszái mögött csak botladoztam a lesajnáló tekintetű nagyfiúk és nagylányok között, mielőtt sorra kerültem. Másnap reggel otthon, a szomszédból az asszonyok ébresztettek a *Kisalföld* aznapi számát lobogtatva: – Megnyerted a szavalóversenyt, Ildikó! – Az országos döntőre 1956 októberében, Budapesten került volna sor, de ezt már elsodorták a forradalom történései.)

Apám komolyan bölintott, azután Hima Sándor bácsihoz, a rögtönzött küldöttség vezetőjéhez fordult. – Elmegyek emberek, ha a feleségemet és az öt gyermekemet is magammal vihetem. Ildikó pedig most nem szavalja el a Talpra magyar!-t. – Hima Sándor bácsi nagyot nyelt, s csak annyit mondott. – Rendben van, tisztelendő úr! – Méltósággal zajlott ezután a falu forradalmi demonstrációja, s ahogyan kellett, a tanácsházán hangosbeszélőn keresztül a tizenhat pontot is felolvasták (a megyei tanácsnál vezető beosztású, falunkban élő Nádasy László hozta ki Győrből). Hazafelé tartottunk már, amikor apám anyámhoz fordult. – Vidd haza a gyerekeket, nemsokára jövök én is. – Majd felült a svéd missziótól kapott, ezüstmetál biciklijére, s

egy kis csoport után indult. S valóban, lincselés készült. A falu legényei közül jó páran úgy döntöttek, hogy elégtételt vesznek a falu sanyargatóin, a tanácselnököket és a téeszelnököket készültk számon kérni. Apám először a papi érveit vetette latba. – Egyik bünös nem ítélteti el a másikat, emberek, hagyják ezt az égiekre! – Aztán majdhogynem könyörgőre fogta: – Soha nem lesz többé békesség a faluban, ha itt most vér folyik, menjenek szépen haza! Lassan lohadni kezdtek az indulatok, a falu pedig később hálás volt apám közbelépéséért.

Ködös, fullasztó napok virradtak ránk november 4-e után, Nagy Imre rádióban elhangzott mondatait követően. „*Ma hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen... Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van.*”

Hát, nem sokáig. Közel voltunk a nyugati határhoz, s a menekülők áradata keresztül hullámozott a falunkon. Hozzánk, a parókiára is sokan bekopogtak egy pohár vízért, egy szelet kenyérért, utolszor egy-két hazai szóért. Apám kopottas, de barátságos irodájában ültette le őket. Csendben üldögéltem a vaskályha mellett a pántos, hatalmas könyvesládán (a titkolt kötetek voltak ide bezárva), s remegő szívvel hallgattam a határ felé menekülők történeteit.

Nem tudom, hogy a szüleim számítottak-e arra, ami 1957 nyarán következett, de engem váratlanul ért, ami velünk történt. Egy szikrázóan szép, júliusi reggelen vidáman vágattam a parókia túlsó végén nyíló dolgozószoba felé, mert esti olvasmányélményemről szerettem volna frissiben apámmal értekezni. Anyám azonban fura arccal az utamat állta. – Hagyd aludni, apukát, sokáig dolgozott az este! – Vártam hát egy darabig, de aztán kifakadtam. – Miért alszik ilyen sokáig? Megyek és felébreztem. – Anyám ekkor fuldokolva zokogni kezdett. – Apukát elvitték az éjjel az ávosok!

Ezt a pokoli igazságtalanságot sem kamaszfejjel, sem később nem tudtam soha megemészteni. De ami ennél jóval kegyetlenebb: sorsának alakulásában *családom minden tagja* viselte (s hordozza máig) ennek összes méltatlan következményét. Sokáig nem tudtuk akkor, hogy hova vitték apámat. Jóval később, anyám feljegyzéseibe titkon beleolvasva tudtam meg, hogy először a

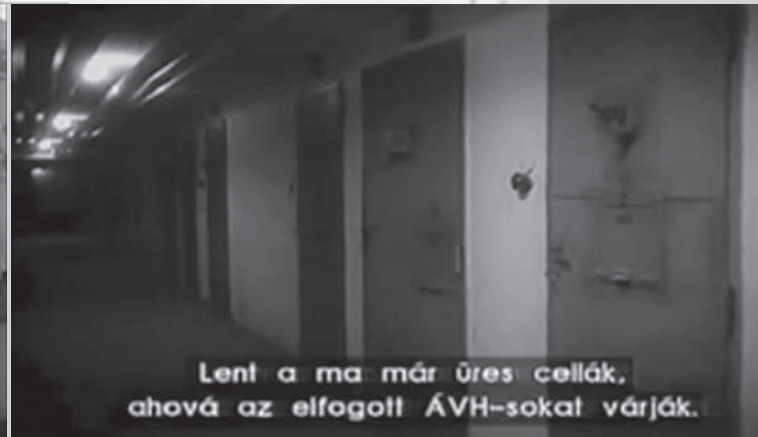
Rabok kiszabadítása

Szent István út
Sztálin út

Győr legmodernebb épülete
az ÁVH nyugat-magyarországi központja.

Lent a ma már üres cellák,
ahová az elfogott ÁVH-sokat várják.

Győri dokumentumképek
1956-ból eredeti feliratokkal

Ledöntött Szovjet emlékmű

győri fogház gyűjtőjébe, onnan pedig a négy hónappal későbbi tárgyalásáig a kistarcsai internálótáborba került. S azt is, hogy egy éjszakán vitték el a rábatamási plébánossal (őt azért, mert névrokona volt Mindszenty Józsefnek) és a pannonhalmi bencés gimnázium igazgatójával, Söveges Dáviddal. Mindszenty névrokonát úgy összeverték, hogy rögtön a rabok kórtermébe került, de apám akkor megmenekült a testi bántalmazástól. Miért? Nem sokkal korábban győri lelkész-társa arra kérte apámat, hogy a svéd, lutheránus missziós kapcsolata révén szerezzen meg egy ritka gyógyszert. Gyógyíthatatlan beteg asszonynak, egy ávós tiszt feleségének volna rá szüksége. Apám pedig megszerezte. És akkor éjjel apám, nem hinném, hogy véletlenül, éppen ehhez az ávós tiszthez került. – Aztán, ha kérdik a letartóztatásáról, mondja, hogy keményen bántam magával! – oktatta ki a tiszt a zárkába kísérés előtt apámat.

Ellenforradalmi bűncselekmény – ez állt a letartóztatási parancsban. S amikor 1959-ben amnesztiával szabadult, így indokolták: *az ellenforradalom alatt szépen viselkedett.* Másfajta előzményei voltak ugyanis a dolgnak. Az egyházakkal szembeni hírszerzés már régóta megfigyelés alatt tartotta apámat. Szerintem az 1943-as, szárszói írótalálkozón vállalt szerepével vonta magára a figyelmet. Apám akkor Balatonszárszón volt szórvány-lelkész, s mint a népi írócsoport ifjú tagja (*Tíz váltó forint* című novellájával 1938-ban első helyezést nyert az országos Bethlen-pályázaton), tevékenyen részt vett a szárszói konferencia szervezésében. Később tovább halmozódtak a „vétkői”, ugyanis az ifjúság körében minden szolgálati helyén rendkívüli népszerűségnek örvendett, mivel nagyon értett a fiatalok nyelvén. Így azután nem annyira a kommunista ifjúsági gyűlésekre jártak el a falubeli lányok és legények, hanem inkább apám derűs, játékos, evangélikus óráira, a parókiára. Emlékszem, hogy 1953-ban Bezin még egy maga által írt színdarabot is betanított. *A szpon* volt a címe, s az 1848-as szabadságharc leverése utáni időben játszódott. Nemcsak a darab szereplői, hanem az egész falu serénykedett a próbák során, a Rákosi-korszak kellős közepén. Az asszonyok anyám irányításával jelmezeket varrtak, a férfiak pedig apám tervei alapján hatalmas színpadot építettek a paplak tágas udvarán. Még a villanyt is kivezették, s farönkökből és hosszú deszkákból felfelé magasodó nézőteret ácsoltak. Tizenegy éves voltam akkor, hát persze, hogy állandóan ott lábatlankodtam közöttük. S a premieren, amely egyben az utolsó előadás is volt, a falu aprajagyja megjelent.

A sulykot apám a tagosítás kapcsán adott tanácsával vetette el végleg az államvédelmisknél. Az erőszakos téesszervezés, az otromba és megfélemlítő agitációk számos

tragédiát okoztak már a faluban, s a hívei apámhoz fordultak. – Elveszik a földjeinket, tisztelendő úr! Mondja meg, hogy mit tehetnénk? – Apám tehetetlenül a fejét csóválta. – Nem vagyok jogász emberek, nem tudok mást mondani: menjenek el a tanácsházára, kérjék el a Magyar Népköztársaság törvénykönyvét, s nézzék meg abban, hogy törvényesen történnek-e a dolgok magukkal! – És Bősze Lajos bácsinak, a szomszédunkban lakó, okos gazdának nem kellett kétszer mondani a dolgot. Elballagott a tanácsházára, s azt mondta a tanácselnöknek. – Add elő a törvénykönyvünket, János! – Minek az neked, Lajos? – tromfolta le a tanácselnök. De Bősze Lajos bácsi megmakacsolta magát, s így történt, hogy a falunkban a tagosítást hosszú időre fel kellett függeszteni. Az idő tájt többször kijött hozzánk Győrből az Állami Egyháziügyi Hivatal embere. Vagy inkább beosont, mert mindig sötétedés után jött azzal, hogy apámmal akar beszélni. Én az iroda melletti, üres szobában hallgatózva próbáltam megtudni, hogy mit akar tőlünk, de csak fojtott, ingerült mondatfoszlányokat hallottam. Békés természetű apám egy alkalommal nagyon felbőszült, és szentori hangon üvöltött: – Takarodjon innen, de azonnal! – Majd ajtócsapódás, ház előtti motorzúgás, s az „egyházügyi” többé nem látogatott meg bennünket.

Apám tárgyalását a győri bíróságon tartották. Hallottam, amikor otthon beszéltek róla, s pontosan megjegyeztem az időpontját. Előtte kiszöktem az iskolából, s rohantam át a Bisinger-parkon, át a városon a bíróságig. Nyilvános tárgyalás lehetett, mert többen ültek a teremben, de apám háttal állt, így csak korán öszülő fejét láthattam. Egyetlen tanú volt apám ellen, a koronatanú Nádasy László, mert senki a faluból nemhogy rossz mondatot, de rossz szót sem volt hajlandó ejteni apámmal szemben. Most a koronatanú is hallgatott, nem emlékszem, ezt nyögtedogta folyton. A Már nevű bíró keményen ráförmedt. – Egy öntudatos kommunistának mindenre emlékeznie kell! Ismétlje meg szóban az írásbeli vallomását! – (Jó húsz évvel később apám lelkész utódjának, Koháry Ferencnek Bezin, a paplak irodájában Nádasy zokogva bevallotta, hogy ő jelentette fel apámat. Megszorongatták az 1956-os tizenhat pont felolvasása miatt, s csak így tudta önmagát kimenteni.) Tüskés Tibor bácsi a beziek nevében többször meg akart szólalni a tárgyaláson. – A tisztelendő úrnak köszönhetjük, hogy... – De a bíró mindig letorkolta, s a beziek közül végül senkinek sem adott szót. Apámat pedig három évre ítélte, Mária-nosztrán letöltendő börtönbüntetésre.

A falu a tárgyalás után sem engedte, hogy apámat távollétében a püspök áthelyezze (hivatalosan a Bezi-Enesei Evangélikus Egyházközség közgyűlése döntött így). Majd ha-

zajön a tisztelendő úr, mondták, s nyugdíjas lelkészt bíztak meg a helyettesítésével, de Rábcakapiról apám barátja és lelkész-társa, Biczó Ferenc is gyakran átbiciklizett, hogy segítsen a lelkészi szolgálatok ellátásában. Anyámnak pedig odaadták apám szerény javadalmát, hogy az öt, kiskorú gyereket továbbra is elláthassa.

A gimnáziumban, ahova jártam (Zrínyi Ilona Leánygimnázium, Győr) magam is sok segítőkészséggel találkoztam. Marótiné, az osztályfőnököm (Maróti Lajos író édesanyja) még gyűjtést is szervezett családjunk megsegítésére a megtorlások idején. Át is helyezték rögvést, s felmentették az osztályfőnöki teendők végzése alól.

Apám végül váratlanul, amnesztiával szabadult a börtönből. Húsvét vasárnapján kora reggel megrögztek a hálószobánk ablakát. – Aludjatok tovább gyerekek, a gondnok jöhetett a templomkulcsért! – csitított minket anyám. Az ablakhoz lépett, kinézett, aztán megfordult és sikoltozni kezdett. – Apuka jött meg! Hazajött! Hazajött! – Mind az öten kizúdulunk a szobából, majd végig a kerti járdán a kapuig. Apám soványan, sápadtan állt ott, majd összeroskadt a nyakába eső gyerekek súlyától.

Apám húsvétja volt ez, ma már tudom. Amikor reggel az Öreg utca sarkán befordult, meglátta egy asszonyt, s elkiáltotta magát: – Megjött a tisztelendő úr! – És a falu elindult. Székeket és asztalokat kellett kitenni a kertbe a fák alá, a bokrok és a virágágyások közé, mert egész álló nap jöttek az emberek, hogy üdvözölhessék. És hozták a sok enni-és innivalót. Mindent, amit csak tudtak, ami otthon volt, ami a kezük ügyébe kerül. – De vigyázzon tisztelendő úr eleinte az evéssel! – mondták.

Még abban az évben áthelyezték őt Beziről Móríchidára. Nem maradhatott abban a faluban, ahol ennyire szerették. Ám a szeretet útját nehéz eltorlaszolni. Jó harmincévnyi, megbecsült szolgálat után Móríchidáról vonult nyugdíjba. Győrben kapott 1991-ben kicsi, de barátságos, lakótelepi lakást a szolgálati évtizedek után *A hazáért és szabadságért* köztársasági elnöki emlékérem kíséretében. (2005-ben, jóval apám halála után ezt a lakást anyámtól az akkori győri városvezetés, adminisztrációs okokra hivatkozva, visszavette.)

Most már odaátról szemléli rezignált, bölcs mosollyal igyekvésemet. Azt, ahogyan szeretném sorsa példáját a felejtés riasztó kútmélyiségéből visszamenteni. Nem is miatta, hanem önmagunk miatt. Közel mostani lakhelyemhez, a fővárosban, a Terror Háza Múzeumban picinyke fülke emlékeztet arra, ami apámmal közelmúltunkban megeshetett. Vele és még sokakkal. Itthon pedig az íróasztalomon tartom az apám cellatársától, Söveges Dávid bencés tanártól ajándékba kapott, faksimile Luther-Bibliát. ☛